

Нарзуллаева С.Б. *

магистр, оқытушы Ә.Мусин атындағы Гуманитарлы-техникалық колледж.

Балқаш, Қазақстан

ТАРИХИ МҰРА - ХУРЛУГ ҚАЛАСЫ

Автор корреспондент: sarvirux@bk.ru

Түйін: Елбасымыздың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы арқылы отан тарихымызды жаңа деректермен толтыру. Тарих- адамзат баласының өткенін зерттейтін қоғамдық ғылым.

Мемлекетіміздің тарихи орындарын зерттеу және тарихи еңбектерді орын алуы үшін жұмыс жасау. Қазақстан жері тарихи мұраларға бай мемлекет. Оның әлі ашылмаған, зерттеуді талап ететін тарихи орындары қаншама. Тарихта есімі сақталмаған тұлғалар да көп. Бұл зерттеу жұмысы ортағасырлық қала – Хурлуг қаласы туралы және қаланың ортағасырлық тарихи еңбектерде тарихи маңызы, орны, жүйесі туралы баяндалуы туралы. Оның ішінде Хурлуг қаласының қалыптасуы мен құлдырауы туралы тарихи деректер және ғалымдардың пікірлері беріледі. Қазіргі күнде Хурлуг қаласының орны туралы екі түрлі пікір қалыптасқан. Хурлуг қаласы туралы Олардың ішіндегі маңыздысы К.М. Байпаков зерттеулері. Хурлуг қаласына жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі. Қаланың ортағасырлық басқа тарихи, дамыған қалалармен бір қатарда жазылуы оның өркендегенін көрсетеді.

Кілт сөздер: Хурлуг, Бурух, Усбаникет, Аспара, Адахкент, ескерткіш, медресе, Кедер, Весидж, әл-Макдиси, Жумишлагу.

Кіріспе. Қазақстан жері ашылмаған тарихи мұраларға толы. Елбасымыздың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы осы тарихи мұраларымызды табу, ескерткіштер қатарын толтыру, тол тарихымызды болашақ ұрпақ санасына енгіз болып табылады. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында көптеген зертеу жұмыстары мен қазба жұмыстары жүргізілуде. Осы тарихи мұраларымыздың қатарына ортағасырлық Хурлуг қаласын қоса аламыз. Білім алушыларға ұсынылған тарихи кітаптарда бұл қала туралы мәлімет жоқ десекте болады, бар болса да өте аз.

Хурлуг қаласы туралы мәліметтерді саяхатшыларының еңбектерінен және К. Байпақовтың зерттеулерінен алуымызға болады. Ол деректердің өзінен қала туралы білуіміз керек болған мәліметтердің бір бөлшегін ғана таба аламыз.

Қазақстанның ортағасырлық қалаларын жазба деректерде көлеміне қарай топтарға бөліп қарастырған. Бірінші топқа көлемі 30 гектардан асатын қалалар кіреді. Олар: Сайрам, Отырартөбе, Сунақ-Ата, Сауран, Құмкент, Құйрықтөбе, Жанкент, т.б. ірі қалалар. Екінші топқа 15 гектардан 30 гектарға дейінгі көлемдегі қалалар кіреді. Екінші топқа жататын қалалардың негізі ортағасырлық ірі қалалардың бірі – Исфиджабпен бірге тарихи деректерде бірге жазылатын тарихи орындар. VIII-XIII ғасырлар арасында өмір сүрген зерттеуші ғалымдар бұл қалалардың сипаттамасын жазаған кезде, қалалардың негізін мешіттер мен сауда орталығының болуы деп көрсетеді. Бурух қаласын - «үлкен шаһар», Хурлуг қаласын-«төбесі тіреусіз дөңесді намаз оқитын жері бар еңгезердей шаһар» - деп сипаттайды.

Ортағасырлық қалалардың негізгі жүйесі - төбесі тіреусіз дөңесді намаз оқитын жерлердің болуында. Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық шаһарлардың жүйесінде екінші топқа жататын қалалар орташа аумақтағы шаһарлардың қалдықтары болған [1, 454-456 бб.]

Жазба жәдігерде орта ғасырдың алғашқы ширегінде Түркістан маңындағы Иқан, Қарнақ, Сауран; Сыр бойындағы Өзкент, Сығанақ, Жент, Баршынкент; Тараз алқабындағы Құлан, Суяб, Баласағұн, Аспара, Адахкент, Меркі; Исфиджаб қасындағы Хурлуг, Манкент; т.б. рабаттар мен елді мекендерде ақ мешіт салына бастағандығы айтылады [2, 116б.]

К. Байпаков араб саяхатшысы әл-Макдисидің деректері негізінде Хурлуг қаласына зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Хурлуг қаласын оқшаулау әлі мүмкін емес. Оған сәйкес келетін төбешіктің топографиясы ерекше болуы керек. Әл-Макдиси ол туралы былай деп жазды: «...оның айналасында не қабырға, не ішкі қамал, не қала айналасындағы ауылдық мекен-рустак жоқ...». Осындай ерекшеліктері бар елді мекен әлі ашылған жоқ. Мүмкін ол Шымкенттің орнында болған шығар. Шымкент шаһарының аумағында, IX-XI ғасырларға жататын қыш бұйымдар мен металл бұйымдар (қоладан жасалған ерітінділер мен пестик) табылды [3, 24с.].

X ғасырда әл-Макдиси қала туралы: «Қаланың көлемі – орташа. Ондағы базардардың ортасында канал бар...». Ғалым әл-Макдиси Исфиджаб округіне қарасты елді мекендер қатарына Жұмышдағу, Хурлуг, Фараб, Усбаникет қалаларын жатқызады. Тарихшы Хафиз Тыныш 1582 жылдың сәуір айында Абдуллах ханның Сайрамнан Түркістанға жасаған сапарында Кумач чапар елді мекенінде болғанын және сапарын Арыс бойымен жалғастырғанын», - деп айтады.

Зерттеуші елді мекеннің алғашқы атауын «күміс» (ежелгі түркі сөзі, оны мөлдір суы бар өзен, көлдерге пайдаланған) сөзімен байланыстырып, Хурлуг қаласының орналасқан жерін Күмісбұлақ пен Сайрам қаласының ортасында және қала ортағасырлық Мазараттөбе қалашығына сәйкес келеді) деп жазады.

Қалашық Шымкенттен солтүстік-шығысқа қарай 11 шақырым жердегі Сыйқым ауылының оңтүстік-шығыс шетінде орналасқан. Ол қамал-қабырғасы болмаған жекеленген төбешіктерден тұрады. Қазба жұмыстары нәтижесінде археологиялық кешен бізге ескерткіштің X-XV ғасырларға тиесілі екенін көрсетті. Қалашықтың бұлақ бойында орналасуы Мазараттөбе ежелгі Хурлуг қаласы екендігіне бір дәлел бола алады [4, 370-371бб.].

О втором этапе развития южных городов Казахстана и Семиречья свидетельствует процветание городов Центральной Азии в начале IX-XIII веков, рост городской демографии, распространение средневековых городов, а также развитие городской культуры и торговли. В Южном Казахстане начали формироваться новые города, развивающиеся по единой системе. Мы можем заполнить их селами Арсабанукент, Маданкент, Бурук и Хурлуг, Весиндж, Жумашлагу и Кедер. Испиджаб был южной столицей Казахстана в IX-XII веках [5, 90б.].

Қазақстанның оңтүстігі және Жетісу қалаларының дамуының екінші кезеңін IX-XIII ғасырдың басында Орта Азия қалаларының өркендеуі, шаһар демографиясының артуы, ортағасырлық шаһарлардың көбеюі, сонымен бірге қала мәдениеті және сауда жүйесінің дамуы және шаһарлардың территориясының үлкеюі дәлелдейді. Оңтүстік Қазақстан жерінде бір жүйеде дамыған жаңа шаһарлар қалыптаса бастады. Олардың қатарын: Арсабанукент кенті, Маданкент шаһары, Бурук және Хурлуг қалалары, Весиндж қаласы, Жумашлагу және Кедер шаһарларымен толтыра аламыз. IX-XII ғасырдағы Қазақстанның оңтүстік астанасы – Испиджаб қаласы болды табылды.

Кейбір зерттеуші ғалымдар Хурлуг қаласы Шымкент қаласының ескі атау, бірнеше рет қираған және жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде қайта дами алмады деп көрсетеді. Басқа тарихшы ғалымдар Хурлуг қаласы өз алдына жеке қала болғандығын бұрынғы саяхатшылар көрсеткен Сайрам төңірегінде болған 40 қаланың бірі болғандығын және араб зерттеушілері бұл қаланың IX-X ғасырларда болғанын және XII-XIII ғасырларға келіп күйрегенін айтады.

Зерттеуші ғалымдар Хурлуг қаласын Шымкент шаһарының орталығында орналасқан, Джумишлагу қаласы болса Күміс өзеніні Арысқа құятын жері қазіргі Төрткүл қаласының орнында болған деген пікір білдірді [6, 317 б.].

Шымкент қаласының орнында болған Хурлуг қаласында мешіттер болған. Отырар, Сауран, Қарнақ, Баб-Ата, Созақ, Манкент қалаларында да үлкен-кішілі, имандылыққа шақыратын мешіттер мен медреселер болған. Бірақ өкінішке орай олар бізге жетіп келмеді [7, 100 б.].

Испиджаб қаласының қасында кішігірім қала және қалашықтар орналасқан. Олар:

Маданкет (Манкес), Чимкент, Хурлуг, Джумишлагу [8, 586.]

Құрлық (Хурлуг) қаласының орны Сайрам ауданының аумағында Шымкент қаласына жақын жерден табылып, археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Құрлық қаласының есімі түрлі тарихи жазбаларда кездеседі. Құрлық қаласы туралы сайрамдық жазушы-дәрігер Ерсін Қойбағарұлының мәліметін келтірсек: «Сайрам қаласында әлі зерттеуді талап ететін көптеген тарихи орындар юар. Солардың бірі Құрлық қаласы. Ол күні кешеге дейін Сталин селосы, кейін «Октябрьдің 40 жылдығы деп аталды. Құрлық атаун алғанша Қызылсу, Сиқым атауларын алды. Құрлық қаласы туралы Мақдиса әл-Мұтаххар мен Әбу Ысқақ ибн Мұхаммед әл-Фараси атап көрсетті. 1990 жылғы археологиялық қазбаның нәтижесінде табылған қорғанды Қарлұқ қаласының қалдықтары екенін К. Байпақов растап берді...». Құрлық қаласында 1990 жылғы жүргізілген қазба жұмыстары және табылған құмыралар мен қазыналар туралы сайрамдық жазушы-дәрігер Е. Қойбағарұлы сол уақытта «Дала» журналы және «Мәртөбе» газетінде ғылыми мақалалар жариялайды [9].

Сайрам ауданы, негізінен Оңтүстік Қазақстан жерінде зерттелуді қажет ететін тарихи орындар өте көп. Отырар шаһары, Түркістан, Сайрам, Ордабасы, Созақ шаһарлары көненің көзі, қазақ тарихын көміп жатқан шұңқыр.

Қорытынды. Хурлуг қаласының нақты қай ғасырлар арасында өмір сүргінін нақты айталмасақта, қазба жұмысары мен араб саяхатшыларының деректерінен қаланың сол дәуірдің ірі қалаларының бірі болғандығын айта аламыз. Қаланың X ғасырларда өмір сүргені туралы мәліметтер бар. Қала моңғол шапқыншылығы нәтижесінде күйреген болса, дәуірлер алмасуы нәтижесінде, немесе Қазақ хандығы құрылған кезде қайта жанданып басқаша атаумен аталғаны болуы да мүмкін.

Хурлуг қаласының ортағасырдың ірі қалаларымен бір қатарда тұруі, бір деректерде көрсетілуі қаланың даму дәрежесіне жеткендігін көрсетеді. Сонымен бірге мешіт пен медреселер болған қалаларды ілім мен білімнің дамыған қаласы ретінде көрсете аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. I том. Алматы, Атамұра, 2010. 544 бет

2 Өлкетанулық оқулар. Шығыс Қазақстан облысының 85 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. С.Аманжолов атындағы ШҚМУ «Алтайтану» ҒЗО (Өскемен қ., 12 желтоқсан 2017 ж.). 374 с.

3 Байпақов К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XII в.).Издательство «Наука».Казахской ССР. Алма-Ата 1986. 256 с.

4 Байпақов К. М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы: «Аруна Ltd.», 2007. 384 б. Қазақстан балалар энциклопедиясы. II басылым.

5 ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. № 1 (34).

6 Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы. 2009. 570 б.

7 Әбсаттар қажы Дербісәлі. Қазақстан мешіттері мен медреселері. Рухан шамшырақтар (IX-XXғғ.).Алматы: «Атамұра», 2009.496 б.

8 Малгаждаров КА. Археология и этнология: учебное-методическое пособие.- Павлодар: ПГУ им. Торайгырова, 2008.198с.

9 Мархабат Байғұт. «Қазыналы Құрлық қаласы». Егемен Қазақстан, 22 маусым 2011ж.

Аннотация: Наполнение нашей истории новыми данными через программу Президента «Рухани жаңғыру». История – это общественная наука, изучающая прошлое человечества.

Не изучать исторические места нашей страны и работать на месте исторических произведений. Казахстан – страна с богатым историческим наследием. Есть много неисследованных исторических мест, которые необходимо изучить. Есть много ханов и принцесс,

которые не вошли в историю. Эта исследовательская работа описывает средневековый город Хурлуг и историческое значение, место и систему города в средневековых исторических трудах аль-Макдиси. Включая исторические данные о формировании и упадке города Хурлуг и взгляды ученых. Сегодня есть два разных мнения о местонахождении свай Хурлуг. О городе Хурлуг К.М Байпакова. Результаты раскопок средневекового города Хурлуг. Тот факт, что город указан рядом с другими средневековыми историческими и развитыми городами, свидетельствует о его процветания.

Ключевые слова: Хурлуг, Бурух, Усбаникет, Аспара, Адахкент, памятник, медресе, Кедер, Весидж, ал-Макдиси, Жумишлагу.

Abstract: Filling our history with new data through the President's program "Spiritual Revival". History is a social science that studies a person's past. Do not study the historical sites of our country and work on the site of historical works. Kazakhstan is a country with a rich historical heritage. There are many unexplored historical sites to explore. There are many khans and princes who have not gone down in history. This research paper describes the medieval city of Khurlug and the historical significance, place and system of the city in al-Maqdisi's medieval historical writings. Including historical data on the formation and decline of the city of Khurlug and the views of scientists. Today there are two different opinions about the location of the Khurlug pile. About the city of Khurlug K. M. Baipakova. The results of excavations in Khurlug. The fact that the city stands next to other medieval historical and developed cities testifies to its prosperity.

Keywords: Khurlug, Burukh, Usbaniket, Aspara, Adahkent, monument, madrassah, Keder, Vesij, al-Makdisi, Jumishlag.